

życia Kościoła prawosławnego, inaczej mówiąc, należeć do tego Kościoła. Tylko wówczas możemy zrozumieć, że przedstawiając prawosławną teologię, w żadnym wypadku nie wolno nam pomijać liturgii, doświadczenia modlitwy i życia ascetycznego. A zatem należy mówić o konieczności doświadczenia kościelnego dla jej uprawiania. Teologia prawosławna niejako kontynuuje teologię ojców Kościoła, skoncentrowaną wokół sakramentu chrztu świętego i Eucharystii, a także jest mocno zakorzeniona w liturgii. Zapewne jest tego świadom Karl Christian Felmy, który we wstępie do swej książki podkreśla znaczenie doświadczenia wiary Kościoła prawosławnego dla właściwego ujęcia jego teologii. Tak uprawiana teologia nie będzie kwestionowała prawd zawartych w Symbolu Wiary i w dokumentach soborów powszechnych, a także nie będzie oderwana od doświadczenia kościelnego. Ponadto taka teologia będzie bazowała na tym, czego doświadcza wiara Kościoła.

Karl Christian Felmy przedstawia poglądy współczesnych teologów prawosławnych, cytuje wypowiedzi ojców Kościoła oraz analizuje wybrane teksty liturgiczne. Autor porównuje również teologię wschodnią z zachodnią (w ujęciu ewangelickim). Całość dzieła składa się z dziewięciu rozdziałów, w których autor podejmuje takie tematy, jak: teologia doświadczalna, teologia apofatyczna, doświadczalne poznanie Boga jako Ojca i Syna, i Ducha Świętego, chrystologia, pneumatologia, odkupienie i przebóstwienie, doświadczenie Kościoła w Eucharystii, sakramenty w doświadczeniu Kościoła, kończąc ukazaniem eschatologicznej orientacji całej teologii prawosławnej. Po każdym rozdziale czytelnik otrzymuje bogaty zestaw literatury uzupełniającej, której pozycje obejmują nie tylko publikacje teologów prawosławnych, ale również ewangelickich i katolickich. Autor, przybliżając czytelnikowi współczesną teologię prawosławną, wskazuje na elementy różniące ją z teologią zachodnią. Niewątpliwie książka ta jest cennym źródłem poznania teologii prawosławnej, a także pozwala nam zrozumieć prawosławną interpretację podstawowych prawd wiary. Do znanych już polskiemu czytelnikowi klasycznych syntez teologii wschodniej na polskim rynku wydawniczym, takich jak np: Paul Evdokimov, *Prawosławie*, czy też John Meyendorff, *Teologia bizantyjska*, dodajemy kolejną pozycję przybliżającą nam obraz współczesnej teologii prawosławnej. Niewątpliwie, dla wszystkich zainteresowanych ekumenią oraz bliższym poznaniem historii, teraźniejszości i teologii Kościoła prawosławnego będzie ona stanowiła wartościową lekturę.

Ks. Grzegorz Kucza

Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne 2006, t. 39, z. 2, s. 467–469

Jan Andrzej Kłoczowski OP, *Filozofia dialogu*, Poznań, W drodze 2005, 256 s.

Znany krakowski filozof, dominikanin Jan Andrzej Kłoczowski, napisał książkę o jednym z najbardziej charakterystycznych nurtów myśli współczesnej. Filozofia spotkania (filozofia dialogu, filozofia innego, *nowe myślenie*), wychodząc od twierdzeń antropologicznych, proponuje swoisty sposób ujęcia klasycznych zagadnień metafizycznych i epistemologicznych. Fundamentalne znaczenie odgrywa tu teza o prymacie relacji, zwłaszcza gdy przyjmuje ona postulowaną autentyczną postać, nad wyizolowanymi bytami. Spotkanie, dialog, sfera Pomiędzy stają się nie tylko źródłem poznania prawdy o człowieku i rzeczywistości, ale wiodą ku Bogu, wieczności, zbawieniu. Dialogicy nie unikają bowiem prob-

lematyki religijnej, a wręcz przeciwnie: z niej właśnie czerpali inspirację i do niej odnosili rezultaty analiz filozoficznych. Martin Buber, Ferdinand Ebner, Franz Rosenzweig jawnie nawiązywali przede wszystkim do judaizmu (a w szczególności do nurtów mesjaniistycznych, takich jak chasydyzm), ale i chrześcijaństwo odegrało niemałą rolę w kształtowaniu ich poglądów.

Książka oparta została na zapisie wykładów wygłoszonych przez autora dla studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego i Papieskiej Akademii Teologicznej, co oczywiście znalazło odzwierciedlenie w samym sposobie narracji. Styl jest potoczny i w niewielkim tylko stopniu naszpikowany specjalistyczną terminologią. Nie dziwią powtórzenia (wszak: *Repetitio est mater studiorum*), liczne nawiązania do twierdzeń już przedstawianych oraz opatrywanie omawianych treści osobistym, nierzadko wartościującym komentarzem. Można tylko żałować, iż zamieszczone w książce anegdoty i historyjki, które bezsprzecznie urozmaicają przebieg wykładu (dydaktycy zalecają je zresztą jako remedium na fizjologicznie uzasadnione wahania poziomu koncentracji słuchacza), zapewne tracą wiele uroku, gdy zaznajamia się z nimi „głuchy” na intonację oraz „ślepy” na mimikę i gestykulację czytelnik.

Omawiana monografia składa się z dwóch zasadniczych części. Pierwsza z nich przedstawia najistotniejsze idee filozofii spotkania. Kłoczowski posiłkuje się tu dwoma sposobami prezentacji treści: w czterech rozdziałach omawia charakterystyczną dla kierunku problematykę, w pozostałych zaś sześciu – myśl poszczególnych klasyków dialogiki. Znajdziemy tu zarys poglądów Martina Bubera, Franza Rosenzweiga, Emmanuela Lévinasa i Józefa Tischnera. Najwięcej uwagi autor poświęca jednemu z najbardziej wpływowych myślicieli współczesnych, Lévinasowi, kojarzonemu zresztą nie tylko z filozofią spotkania, ale także z egzystencjalizmem (kontynuator ontologii Heideggera) i postmodernizmem (rola prekursora). Popularność osoby francuskiego filozofa nie idzie jednak w parze, jak się wydaje, z rzetelną znajomością jego dzieł. Stanu tego na pewno nie zmieni książka Kłoczowskiego, gdyż właśnie fragmenty dotyczące poglądów autora *Całości i Nieskończoności* obfitują w zagadnienia skomplikowane, sprawiają wrażenie niespójnych i w rezultacie stawiają statystycznemu czytelnikowi wymagania ponad miarę. Konstatacja ta potwierdza opinię o konieczności posiadania ugruntowanej ogólnofilozoficznej wiedzy jako warunku studiowania myśli Lévinasa.

Na wysoką ocenę zasługuje sposób przedstawienia wybranych zagadnień filozofii spotkania: poznawanie drugiego człowieka; dialog a samotność; tożsamość i agresja; dialog a myślenie religijne. Zwraca uwagę dbałość autora o należyte osadzenie rozstrzygnięć dialogików pośród tradycji myślenia filozoficznego. We wstępie oraz w części pierwszej znajdziemy bardzo interesujące nawiązania do poglądów G. W. F. Hegla, E. Husserla, M. Heideggera i J. P. Sartre’a. Pozwala to lepiej uchwycić kontekst historyczny, specyfikę i znaczenie omawianego kierunku. Do tez filozofów dialogu Kłoczowski dołącza również rozmaite „niefilozoficzne” (literackie, psychologiczne, socjologiczne) dygresje, które istotnie pomagają w dostrzeżeniu uniwersalności i aktualności poruszanej problematyki.

Druga część książki poświęcona jest w całości omówieniu poglądów Franza Rosenzweiga, którego myśl została już wstępnie scharakteryzowana w części pierwszej. Kłoczowski koncentruje się na analizie *Gwiazdy Zbawienia*, stanowiącej nie tylko najważniejsze dzieło żydowskiego filozofa, ale i jeden z kluczowych tekstów filozofii spotkania. Posłowie do *Gwiazdy Zbawienia*, zatytułowane *Nowe myślenie*, przyjęło się nawet jako określenie całego nurtu dialogicznego.

Autor książki szczególnie nacisk położył na ukazanie znaczenia kluczowego symbolu, heksametrycznej gwiazdy, za pomocą którego Rosenzweig oddaje istotę ludzkiego sposobu bycia. Wyróżnia on konieczność przejścia od jednostronnego myślenia (w ramach którego Bóg, świat i człowiek pozostają względem siebie w izolacji) do mowy, która fundu-

je możliwość relacyjności i otwiera perspektywy Stworzenia, Objawienia i Zbawienia. Kłoczowski podkreśla łączność analiz Rosenzweiga z problematyką religijną, zwłaszcza zaś akcentuje fragmenty opisujące związki między judaizmem a chrześcijaństwem. Żydowski myśliciel był w młodości bliski konwersji na wiarę w Chrystusa i zachował dla niej wiele uznania. Wysuwa np. zaskakującą tezę: uważa, iż naród wybrany trwa już w tajemnicy Boskiej rzeczywistości, podczas gdy misją chrześcijan jest rozgłaszanie tej tajemnicy całemu światu.

Sumując, część pierwsza może stanowić wartościowe, bo wszechstronne i przystępnie napisane, wprowadzenie do filozofii spotkania. Wobec braku innych opracowań tego typu w języku polskim, książka ma szansę dołączyć do listy lektur zalecanych osobom studiującym historię filozofii współczesnej. Nie mniej cenna wydaje się szersza prezentacja myśli Rosenzweiga. Decydują o tym choćby raczej następujące: jest on filozofem w naszym kraju stosunkowo mało poznanym; zaznajomienie się z jego poglądami powinno stanowić naturalną introdukcję do lektury dzieł tak modnego dziś Lévinasa (który zaznaczał, że każde napisane przez siebie zdanie mógłby opatrzyć przypisem do *Gwiazdy Zbawienia*); treści dotyczące relacji judaizmu z chrześcijaństwem mogą stanowić inspirację dla inicjatyw ekumenicznych.

Na koniec trzeba poruszyć niektóre kwestie formalne. Tytuł książki nie jest w pełni adekwatny do treści, gdyż trudno na jego podstawie się domyślić, iż niemal połowa tekstu to analiza wyłącznie poglądów Rosenzweiga. Być może wystarczyłoby dodanie stosownego podtytułu. Jakkolwiek w całości książka sprawia korzystne wrażenie estetyczne, to lekturę utrudniają liczne błędy literowe. Mieszane uczucia budzi rysunek na okładce. Na pierwszy rzut oka przedstawia on dwie osoby godzące w siebie nawzajem ostrą bronią przypominającą włócznię. Taki militarny motyw zupełnie nie pasuje do prezentowanego kierunku filozoficznego, który przecież wyraźnie akcentuje rolę otwartości na drugiego i apeluje o budowanie równoprawnych z nim relacji. Dopiero uważniejsze przyjrzenie się rysunkowi pozwala zrozumieć, iż rzekome włócznie są w istocie ołówkami, dzięki którym przedstawione postacie wzajemnie kreują swoje ludzkie profile, co w pewien sposób oddaje jedną z najważniejszych idei filozofii dialogu.

Marek Wójtowicz

Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne 2006, t. 39, z. 2, s. 469–471

Wilfried Engemann, *Einführung in die Homiletik*, A. Francke Verlag, Tübingen und Basel 2002, 502 s.

Autor jest profesorem teologii praktycznej z nachyleniem do homiletyki, liturgiki i poemiki na Westfalskim Uniwersytecie Wilhelma w Münster. Pisząc szczegółowe i obszerne wprowadzenie do homiletyki, stawia sobie za cel ukazanie właściwego rozumienia kazania. Dlatego koncentruje uwagę na osobie kaznodziei, aspekcie biblijnym, języku, sytuacji egzystencjalnej i kontekście liturgicznym kazania (s. XIII). Te węzłowe zagadnienia homiletyczne omówił w czterech częściach swej książki, a w piątej zamieścił obszerne aneksy.

W części I autor uwydatnia homiletyczne nieporozumienia i problemy związane z kazaniem (s. 1–76). Wykazuje, że kieruje się ono własnymi zasadami, a nie tylko samym za-